

В.С.Шандра (Київ)

Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. статей / Под ред. А.И.Миллера. – М.: Новое издательство, 2004. – 384 с.

Пропонована до огляду книжка являє собою збірник статей, автори яких – відомі дослідники імперій – невід’ємної складової історичного минулого, через яке так чи інакше пройшло людство у своєму розвитку. Причому часова тривкість імперського періоду була

довшою від етапу його національного становлення. Автор кожної з пропонованих до ознайомлення статей є учасником міжнародного проекту “Історія Російської імперії в загальносвітовому контексті”, на базі якого відбулася московська конференція на тему “Історія імперій: порівняльний підхід до викладання і дослідження” (2003). Крім фахівців з історії Російської імперії, до неї залучалися спеціалісти провідних університетів та наукових центрів США, Європи, Туреччини і Японії, які зарекомендували себе, досліджуючи інші імперії, а отже, йшлося і про вироблення компаративних підходів шляхом спланованої й узгодженої низки питань, які найбільше стосувалися з’ясування генезису останніх, становища еліт, економічних відносин між центром і периферіями. Між іншим, саме така постановка питання може служити зразком проведення конференцій, присвячених будь-яким науковим проблемам. Залучення не лише “чистих” істориків, а й спеціалістів із права, економіки, соціології, філософії та політики дозволило проаналізувати особливості створення, функціонування, розвалу імперій і підкреслити актуальні тенденції розвитку сучасної світової історіографії у галузі *імперіології*, а звідси підійти й до дослідження Російської імперії.

Отож, перед нами визначна, можна сказати, етапна праця відомих дослідників, які здійснюють інтелектуальну модернізацію історичної науки, пропонуючи власні теорії та парадигму до різноманітних процесів формування механізмів легітимації й тривалого функціонування світових імперій як невід’ємної частини багатовікової та різноманітної історії людства.

Спроба типологізації й використання порівняльно-історичного методу, з’ясування визначальних ознак і властивостей імперій викликала потребу в продовженні пошуку дефініцій та концептуальних моделей. Один з авторів – Альфред Рібер, чиєю статтею “Порівнюючи континентальні імперії” відкривається збірник, пропонує застосовувати історико-компаративний підхід лише у тих випадках, коли вони співіснували в часі й мали спільні кордони, а також продемонстрували свою довговічність. Ось чому до його уваги потрапили Габсбурзька, Османська, Російська, Іранська і Китайська, які він об’єднав під однією назвою – континентальні євразійські імперії. Запропоноване сполучення значно зменшує можливість теоретичних прорахунків при вивченні процесів, які в них відбувалися. Взавши до уваги такі фактори, як ставлення до влади імператора, відносини центру з місцевими елітами, роль бюрократії, способи управління надбаними територіями, автор, з’ясувавши їх впливи на довговічність імперій, значно поглибив дослідження своїх попередників про те, що вони розвивалися подібно, але не ідентично. Використовуючи імперську ідеологію, бюрократію та відмінну від центру політику щодо кордонів і окраїн для стабілізації й зміцнення влади, правлячі еліти проявляли свою гнучкість, а тому було б помилково зображати історію імперій як невинний занепад.

Англійський історик Домінік Лівен, поглиблюючи власні дослідження міжнародних чинників розвитку останніх, на відміну від А.Рібера, у статті “Імперія на периферії Європи: порівняння Росії та Заходу”, зосереджуючись на головних атрибутах Британської й Російської імперій, зокрема таких, як конструювання територіального простору і поліетнічності, стверджує, що обом їм, першій – за допомогою морського флоту, а другій – сухопутної армії, вдалося зберігати рівновагу сил в Європі. Подібність геополітичних позицій, але очевидна різниця у статусі колишніх заморських колоній Англії та прилеглих (континентальних) до Росії дозволила досліднику резонно зауважити, що великобританські сьогодні є незалежними державами, тоді як надбані останньою землі все ще перебувають у складі Російської Федерації. Такий парадокс Д.Лівен пояснює соціальною нерівністю царської еліти і неросійської етнічної знаті (хоча цей фактор є не до кінця аргументованим, а тому й непереконаливим), а також викоріненням імперським центром будь-яких політичних інститутів, які могли б сприяти формуванню ідентичності окремих народів.

Третя стаття збірки “Формування Російської імперії в XV – на початку XVIII ст.: спадок Русі, Візантії та Орди” належить більш відомому українському читачеві німецькому історіку Андреасу Каппелеру, зокрема через перевидання у Москві й Львові його фундаментального дослідження¹. Не вдаючись до порівняння Російської імперії з іншими світовими, а зосереджуючись переважно на початковому етапі її формування, автор зауважив важливість саме останнього для подальших процесів імперської вестернізації XVIII–XX ст. Саме тому, виділяючи п’ять етапів експансії Росії, початковому він відвів перші чотири періоди – входження Русі в Орду, боротьба за її спадок, перехід в Азію, повернення до Заходу, а останній, п’ятий, пов’язав лише з проголошенням Петром I (1721 р.) імперії. Більш переконливою виявилася та частина статті, в якій здійснено типологію методів інтеграції

нових територій до складу Російської імперії, зокрема таких, як економічний, соціальний, культурно-релігійний. На відміну від деяких сучасних російських істориків А.Капшелер не відкидає репресивної інтеграційної політики, яка, на його думку, переважала у ранній період формування імперії й спиралася на військову силу і гноблення, а вже в XVII ст. вона модернізувалася та здійснювала експансію більш обережно, що відобразилося у залученні місцевих еліт до співпраці в прикордонних регіонах.

Наступний блок статей, об'єднаний проблемою ролі привілейованих станів, відкривається розвідкою сучасного російського дослідника О.Каменського "Еліти Російської імперії й механізми адміністративного управління". Слід віддати належне авторові за дихотомічне поєднання розгляду формування останніх і розвитку управлінської системи, що були не лише тісно взаємопов'язані, а й взаємообумовлені. Адже незавершеність процесів формування станів дозволила Петру I у ході своїх перетворень цілеспрямовано спростити соціальну структуру тогочасного російського суспільства та шляхом законодавчих актів створити правову і соціальну базу для їх використання в інтересах імперії. Табелі про ранги став тим могутнім механізмом створення бюрократичного апарату, за допомогою якого навіть дворянська станова організація, як й органи місцевого самоуправління, не кажучи вже про створювані установи і церкву, підпорядковувалися державним цілям та інтересам, а тому ставали невід'ємною частиною адміністративного апарату. О.Каменський, розглядаючи структуру державного управління, мало зосереджується на специфіці національних окраїн, від чого складається помилкове враження, що її майже не існувало. Таким "зручним" підходом важко пояснити особливості правового статусу Кавказу й Середньої Азії, не кажучи вже про Царство Польське та Велике князівство Фінляндське, котрі змогли зберегти власний, і, більше того, їм саме через це навіть вдалося вийти з імперського простору.

Продовжуючи попередню тему, Є.Сергеев зосередився на військовій еліті Російської імперії напередодні Першої світової війни. Адже, справді, – це войовнича держава, яка створювалася з допомогою зброї й шляхом формування власної військової еліти. Спершу автор з'ясував фактори, які впливали на створення вищого командування, зокрема зауважив, що "космополітична" освіта останнього забезпечувалася вихованням на ідеях васальної відданості "царському вінченосцю". Далі він зупинився на компаративному аналізі менталітету військових еліт держав – учасниць Першої світової війни, що дозволило йому через порівняльну таблицю спільних базисних компонентів їх свідомості дійти кількох важливих висновків. Характерна спільна риса "військового складу розуму" була неоднаковою в різних еліт. Саме вона вплинула на союзницькі відносини між державами і зумовила поразку Російської та Австро-Угорської імперій, а згодом й їх розвал.

Наступна стаття Ханса Петера Хьое (Австрія) є особливо продуктивною для дослідників, інтереси яких зосереджуються на привілейованих станах. Адже вона присвячена елітам Габсбурзької монархії у 1845–1914 рр. Найперше, що впадає в око, – це спроба кваліфікації соціальних груп чи підгруп для того, щоб з'ясувати, котрі з них можна зараховувати до еліти, як і поділ її на імперську та етнічну, а також встановити, чому вона була зацікавлена у зміцненні цісарської влади й збереженні монархії.

Завершує цю групу статей дослідження Селчука Акшина Сомеля з Туреччини "Османська імперія: місцеві еліти і механізми їх інтеграції, 1699–1914". З'ясування процесу входження останніх в імперський простір впродовж значного часового відрізка дозволило істориком відстежити способи долання впливів різноманітних етнічних династій та засоби погашення конфліктів між центральною владою й провінційними елітами. Баланс між центром і периферіями досягався шляхом гнучкої політики, яка постійно змінювалася, враховуючи внутрішню соціально-економічну реальність та зовнішній тиск експансіоністських держав.

Блок статей, об'єднаний заголовком "Економіка", ніби продовжуючи попереднє дослідження, відкривається розвідкою Кемала Чичека також із Туреччини про економічні стосунки в Османській імперії у період її перетворення у периферію Заходу (1700–1914). Вказана хронологія вибрана спеціально, бо саме у той проміжок часу нагромадження капіталу на Заході провокувало його спрямування в Османську імперію, що змінювало її економічну, фінансову і податкову структуру. Такі ж хронологічні рамки обрали й автори наступної статті – Б.Ананьїн та К.Правилова, які взялися дослідити "Імперський фактор в економічному розвитку Росії". Варто зауважити, що цінність цієї розвідки полягає в тому, що тут уперше запропоновано методик дослідження фінансової політики у Російській імперії, зокрема чітко визначено найважливіші реформи в цій галузі й підкреслено особливості формування територіального бюджету у Грузії, Закавказзі, Великому князівстві Фінляндському, Царстві Польському і Туркестанському генерал-губернаторстві. Ключовою

виявилася проблема про розподіл статків та видатків між окраїнами й центром. Одним словом, у разі поліпшення і вдосконалення запропонованої методики майбутній дослідник зможе з'ясувати стан розвитку економіки провінцій відносно центру та встановити, наскільки еквівалентним був обмін між ними, щоб підійти до найважливішого питання: колоніальною державою якого типу була Російська імперія?

Четвертий і останній блок статей об'єднаний заголовком "Простори імперії" й представлений трьома статтями відомих дослідників про формування відповідного політико-правового та соціально-культурного поля. У першій "Імперія і нація в уяві російського націоналізму. Помітки на полях однієї статті О.І.Піпіна" Олексій Міллер блискуче описав, як консолідувалася російська нація шляхом творення уявних географічних понять-образів та за допомогою яких присвоювалася певна частина імперських територій, відкинувши при цьому тези деяких істориків (Д.Роулі, Р.Кайзера, Дж.Хоскінга й інших) про те, що царизм не робив різниці між імперією, національною державою і нацією. На численному ілюстративному матеріалі доведено, що російський націоналізм ідеологічно формувався у взаємодії й суперництві з іншими його видами в імперії, насамперед польським, українським, ісламсько-татарським.

А.Ремньов запропонував власне бачення теми, давши назву своїй статті "Росія і Сибір у мінливому просторі імперії, XIX – початок XX ст.". Остання – перша російська колонія – вливалася до складу країни поетапно, від Сибірського ханства до відповідного царства та генерал-губернаторства, зберігаючи особливий статус до 1870-х рр. Разом з її адміністративним впорядкуванням автор простежив також, як формувалися географічні поняття Сибіру й як поширювалися його простори до Тихого океану з одночасним розпаданням на Східний і Західний, Далекий Схід та Степовий край. Особливий статус останнього сформував громадську думку про можливість центробіжних устремлінь цього регіону, але, на відміну від українського, це питання, на думку автора, не перейшло в небезпечну фазу політичного сепаратизму, що й не дивно. Адже у першому разі відділення базувалося б за національною ознакою, а в другому – за територіальною.

У третій статті цього циклу "Місцеві суди, імперське право і громадянство у Росії" Джейн Бьорбек (США) досліджує правовий простір цієї держави шляхом з'ясування чисельності судів та юрисдикції справ, що вони їх розглядали. Автор доходить думки, що для російської судової системи був характерним правовий плюралізм, якого дотримувалися практично до кінця XIX ст., а нездатність об'єднати різноманітні юридичні норми, що існували в імперії, завадила кодифікації нових законів.

Нарешті, підсумовує збірку стаття А.Давідсона "Спадок імперського минулого", яка є фактично післямовою у цьому виданні. Якщо поступово розпалися всі імперії, вважає автор, то вже час почати з'ясовувати, що це дало нинішньому людству. Вдаючись до численних прикладів із світових імперій, Давідсон переконаний, що розвал останніх дав негативні та позитивні наслідки, хоча, на його думку, перші переважають, що вказує якоюсь мірою на авторський сумнів щодо "історичної справедливості" їх розпаду. Збільшення силових світових центрів, хаос і криваві диктатури у світі, антиросійські настрої та взаємна підозра на пострадянському просторі – все це прояви імперського минулого, його наслідки, подолати які покликані не лише політики, а й історики також, бо саме в їх руках перебуває минуле.

Підводячи підсумки сказаному, можна наголосити, що серед причин, які змусили детально зупинитися на кожній із включених до книжки статей, було насамперед з'ясувати, над якими проблемами та як працюють сьогоденні російські й зарубіжні історики. Запропоноване в ній коло питань достатньо широке, хоча і не обіймає всього спектру імперського минулого. До того ж не чітко простежено як причини, так і наслідки розпаду імперій та, врешті, до якої класичної моделі відноситься Російська. Продуктивність порівняльно-історичного методу, звичайно, досить ефективна, хоча його й не можна вважати універсальним чи панацеєю. Адже до порівняння придатні скоріше подібні процеси та явища, а не ідентичні. Регіональна і національна специфіка нерідко "не спрацьовує", а тому залишається поза межами концептуалізації імперських моделей. Вихід із цього становища може бути досягнутий таким чином: з'ясовані типові риси, властивості й ознаки варто відтінювати унікальними, нетиповими процесами, виявляючи чинники, що впливали на їх появу. Адже саме на них так багата Російська імперія. І серед них, наприклад, особливості колоніального статусу регіонів, окремих етносів та націй. Напевно, неврахуванням такого підходу й пояснюється відсутність серед авторів збірки представників із колишніх республік Радянського Союзу, хоча, як відомо, імперське минуле осмислюється і переосмислюється багатьма національними історіографіями.

Відсилаючи читача до книжки із статтями провідних істориків, яким притаманні блискучі аналітичні міркування з цілою низкою нових теоретичних схем, концепцій та проблемних положень, що їх так ретельно з огляду на інтелектуальний плюралізм скомпонував відповідальний редактор О.І.Міллер, сподіваємося, що вона сприятиме розширенню наукових горизонтів, активізує дослідження імперського феномену в історії України.

¹ Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. – М., 1992; Росія як поліетнічна імперія. – Львів, 2005.

